

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 107 1986

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth

Lund: Louise Vinge, Ulla-Britta Lagerroth

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark, Vivi Edström

Umeå: Sverker R. Ek

Uppsala: Thure Stenström, Lars Furuland, Bengt Landgren

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Humanistiskt-Samhällsvetenskapligt Centrum, Box 513, 751 20 Uppsala

Utgiven med understöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* bör vara maskinskrivna med dubbla radavstånd och eventuella noter skall vara samlade i slutet av uppsatsen. Titlar och citat bör var väl kontrollerade. Observera att korrekturändringar inte kan göras mot manuskriptet.

ISBN 91-22-00884-5 (häftad)

ISBN 91-22-00886-1 (bunden)

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksell Tryckeri, Uppsala 1987

av motsättningar. Det är, menar Meldahl, genom kontrastering, som insikter skapas, inte genom utsuddning av konturer och skillnader.

Karin Monié

Clas Zilliacus & Henrik Knif: *Opinionens tryck. En studie över pressens bildningsskede i Finland*. (Skr. utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 526.) Helsingfors 1985.

Det händer ibland, att beställningar och forskningsprojekt i samband med lärda sällskaps jubileer vandrar sina egna vägar och ger upphov till okonventionella och kanske just därför spännande produkter. Ett exempel på detta är finlandssvenskarna Clas Zilliacus och Henrik Knifs pressvetenskapliga arbete *Opinionens tryck*. Den ursprungliga tanken hos beställaren, Svenska litteratursällskapet i Finland, var att till sällskapets 100-årsjubileum 1985 låta skriva den finlandssvenska pressens historia. Svårigheter och komplikationer lät emellertid inte vänta på sig, när arbetet började planeras. Det visade sig bl. a. att projektet delvis skulle innebära en dubblering av ett redan påbörjat stort forskningsprojekt på finskt håll under ledning av prof. Päiviö Tommila (Suomen sanomalehdistön historia, Den finländska tidningspressens historia). När Clas Zilliacus anställdes som forskningsledare 1978, fick han därför frihet att koncentrera sig på kvalitativa aspekter av ett slag som låg honom nära i egenskap av litteraturvetare. Som medarbetare anställdes Henrik Knif. Ämnet och tiden avgränsades till att gälla uppkomsten av en opinionsbildande press i Finland från 1700-talets slut t. o. m. 1880-talet.

Resultatet har blivit en diger volym om drygt 350 sidor. Fem relativt fristående studier av Zilliacus och tre av Knif varvas med varandra. Boken är dock väl sammanhållen tack vare en ständigt närvarande problemställning: offentligheten som problem och historiskt fenomen med Jürgen Habermas s. k. offentlighetsteori som viktig utgångspunkt.

I en principiell inledning presenteras mål och metoder. Klokt och insiktsfullt har författarna bestämt sig för – och även tillämpat – ett fritt sätt att utnyttja Habermas offentlighetsmodell. Kvalitativa aspekter har på ett naturligt sätt hamnat i centrum, frågor som gäller argument och former för opinionsbildning och offentlig debatt, pressens självförståelse och dess fortlöpande diskussion om de egna villkoren och uppgifterna m. m. – En reservation bör dock här göras beträffande inledningens beskrivning av förhållandet mellan pressen och offentligheten: pressmediet sägs självt ha ett medium, offentligheten, som det verkar i och påverkar (s. 13 f., 17). Att kalla offentligheten ett medium låter sig sägas men torde vara mer ägnat att förvillan än att klargöra. Tydligare och fullt tillräckligt är det att beteckna pressen som »offentlighetens viktigaste artikulationsform» (s. 13).

Clas Zilliacus bidrag i boken består av en originell men något »smal» specialstudie över tidningsnamn (kap. II), vidare två spännande textanalytiska kapitel (IV och VII), ett tungt vägande kapitel om pressens roll som statsmakt (V) och slutligen ett innehållsrikt kapitel om nyhetsbegreppet (VI).

Idén bakom studien över »pressens dopskick» är att namngivningen styrts av det politiska klimatet. Flera belägg ges också för att censuren satt stopp för »offensiva» namn. Idé- och kulturhistoriska aspekter dominerar emellertid. Lärt och elegant utreds t. ex. sambanden mellan namnet *Åbo Morgonblad* och romantikens ljusmetaforik och den finska nationalromantikens och de tekniska framstegens betydelse för namn av typen *Ilmarinen* respektive *Saima* (kanalen!). Som välskriven och uppslagsrik essä är studien högst läsvärd. Infogad i ett större vetenskapligt arbete ter den sig dock något avvikande. Beklagligt är också, att offentlighetsproblematiken kommit lite i skymundan. Tänkbart är, att studien haft mer att ge på den punkten, om den vidgats till att omfatta även prenumerationsanmälningarnas retorik, deras formuleringar av självförståelsen, tidningens uppdrag osv.

Kap. IV analyserar Zacharias Topelius s. k. leopoldinerbrev, den serie kåserier han skrev 1842–53 i egenskap av redaktör för *Helsingfors Tidningar*. Här praktiserar Zilliacus med stor skicklighet den typ av närläsning av tidningstexter som i Sverige odlats av Per Rydén. Leopoldinrebrevet blev inte bara förebild för en hel textgenre i finländsk press (Topelius betecknas som »feuilletonismens fader i Finland», s. 127). De symboliserar dessutom ett pressideal, som i finländsk historieskrivning orättvist fått stå tillbaka för Snellmans ideella uppfattning. Zilliacus verkar övertygande, när han hävdar, att Topelius kåserier förmodligen haft lika stor opinionsbildande »sprängkraft» som Snellmans högstämda principartiklar.

I kap. VII analyseras en moraliserande tysk dussinberättelse, »Fångens dotter», i två versioner, dels i *Finlands Allmänna Tidning* 1866 – dvs. det »officiella» bladet – dels i folkbladet *Österbotten* 1867. Poängen är här framför allt, att förkortningen och bearbetningen i folkbladet utförts på ett sätt, som avslöjar sociala och ideologiska värderingar. Bl. a. framträder den sociala hierarkin på ett mer undersåttligt sätt, »inspektorn» i den officiella tidningens text har blivit »Inspektoren» m. m. Som randanmärkning kan påpekas, att förf. visserligen tydligt skiljer mellan en tidnings »målgrupp» och dess faktiska läsare men ändå underlåtit att klargöra exakt vad man vet och inte vet om *Österbottens* faktiska läsare. Går det att bevisa, att majoriteten av läsarna tillhörde allmogen?

Kap. V behandlar det – i jämförelse med många andra länder försenade – genombrottet i Finland för en liberal, offensivt opinionsbildande press. Det inträffade under några hektiska år på 1860-talet. Den viktiga utlösande händelsen var lantdagen 1863. Den ledande liberala tidningen, *Helsingfors Dagblad*, började då spela rollen av statsmakt vid sidan av regent/regering (dvs. storfurste och senat) och parlament (lantdag). Statsmaktsmetaforens äldre historia – även i Sverige – belyses på ett intressant sätt. »Dagbladismen» blev dock kortvarig i Finland, eftersom de lättnader i censuren som infördes efter lantdagen försvann redan 1867. Det enda man beklagar i detta kapitel är att läsaren får reda på relativt lite om den centrala tidningen, *Helsingfors Dagblad*, och därmed om »dagbladismens» redaktionella verklighet.

I följande kapitel (VI) kompletteras pressens opinionsbildande funktion med dess nyhetsförmedlande. En allmän utveckling i tre faser tecknas: nyheter – opinioner – nyheter. Under »den förpolitiska eran» (före 1863) dominerar nyheter i betydelsen överhetens kungörelser. Under

»opinionsjournalistikens stora era» ringkantas nyhetsstoffet men sätts därpå åter i centrum, när »dagbladsmen» tvingats retirera.

Clas Zilliacus dokumenterar sig i detta arbete som en iderik och mångsidig forskare. Det är spännande att följa, hur uppslag från offentlighetsteori, semiotik, strukturalism och massmedieforskning vävs samman till en mångfacetterad »tidningsretorik» med i regel väldokumenterad presshistorisk förankring.

Henrik Knifs tre studier behandlar framför allt den akademiska elitens offentliga debatt i tidningar och tidskrifter. Ett inledande kapitel (I) granskar argument för tryckfrihet och offentlig diskussion hos några tidiga teoretiker: Anders Chydenius (1765), Peter Forsskål (1759), A. I. Arwidsson (1820-talets början) och J. V. Snellman (1840-talet). Koncentrationen på principargumenten är pedagogiskt klargörande. En särskild förtjänst är, att även motargumenten från ståndssamhällets »överhets»- och »förvaltningsideologi» belyses.

Därefter analyserar Knif i kap. III det offentliga resonemangets former och principer i Åbopressen från 1771 till 1820-talets början. Med god blick för nyanser påvisar förf. att det redan inom ramen för det hierarkiska ståndssamhället fanns en »lärdd offentlighet». Den tog sig bl. a. uttrycker i långa, pedantiska litteraturrecensioner. Professorer förväntades »uppfylla ett hörn av det offentliga rummet med lärda samtal» (s. 74). Här fanns alltså en viktig utgångspunkt, när det »ofärdiga och trevande» (s. 77) kritiska resonemanget av modernare typ långsamt banade sig väg. – En egendomlighet i kapitlet, som inte får någon tydlig motivering, är de täta hoppen fram och tillbaka i kronologin.

I bokens slutkapitel (VIII) framträder den segrande, kritiskt resonerande offentligheten i form av 1880-talets allmänt intellektuella tidskrifter med förankring hos studenter och lärare vid Helsingfors universitet, *Finsk Tidskrift* (gr. 1875), *Verdandi* (1882–87) m. fl. Poängen, som Knif verkningsfullt lyfter fram, är här att formerna för bildningselitens offentliga debatt ideologiserades och ritualiserades. För C. G. Estlander, *Finsk Tidskrifts* utgivare fram till 1886, var förmågan att föra debatt på ett kultiverat sätt av avgörande betydelse. Bildning i denna mening, »en ton af belevnhet», var för honom »den offentliga verksamhetens mål och medel» (s. 345). Han ville göra tidskriften till en »värdeämätare af den högre bildningen hos ett folk» (s. 350). Men: kampen för denna bildning var samtidigt ett försvar av svenskheten mot hotande förfinskning och – i en förlängning – russifiering.

En speciell fråga som boken ibland tangerar är förhållandet mellan finländsk och svensk offentlighet. I Knifs genomgång av Åbopressen framhålls, att Åbo före autonomin 1809 av naturliga skäl var »ett element i en svensk offentlighet, vars självklara centrum var huvudstaden Stockholm» (s. 108). Här må det emellertid vara tillåtet för en rikssvensk att undra något över gränsdragningen mellan Sveriges respektive Finlands delar av den gemensamma svenska offentligheten före 1809. Henrik Knif följer praxis i finländsk historieskrivning, när han t. ex. definierar Peter Forsskål som finländare. Komplikationen, att den finlandsfödde Forsskål offentliggjorde sina idéer om tryckfrihet och »borgerlig frihet» inte i Åbo utan vid *Uppsala* universitet (där han skrivits in redan vid 10

års ålder) och via Stockholms tryckpressar, kommenteras inte. Denna offentlighetsaspekt borde här ha varit av intresse. Man skulle givetvis kunna tänka sig, att Knif valt teoretiker som ingår i en tidig finländsk idétradition och att följaktligen Arwidsson och Snellman velat uppfatta Forsskål som specifikt finländsk föregångare. Något belegg för detta ges emellertid inte.

Zilliacus ger i förbigående några intressanta glimtar av den svenska pressens spridning i Finland efter 1809. *Aftonbladet* förbjöds 1833 (s. 170) men tycks enligt ett intressant citat ur C. G. Estlanders memoarer ändå ha fått systematisk spridning »med osynliga postbud» i åtminstone Österbotten på 1840-talet (s. 263). Zilliacus säger allmänt, att Finlands delaktighet i den svenska offentligheten var betydligt större än man skulle kunna tro med tanke på censur och importförbud. Delaktigheten är dock »svåråtkomlig» (s. 184). Ett intressant exempel på en omtalad svensk tidningsartikel från 1830-talet, som i Finland kunde tryckas offentligt först 1860 – och då endast i ett kort utdrag – är C. A. Agardhs »Opinionens magt». Den publicerades ursprungligen i *Skånska Correspondenten* 1833. Zilliacus antar, att artikeln var väl känd i Finland långt före 1860 (s. 216). Förmodligen har han rätt. Agardhs artikel med dess effektfulla bildspråk och slagord, bl. a. *Vox populi vox Dei* (Folkets röst är Guds röst), trycktes om otaliga gånger i svensk liberal press under 1840-, 50- och 60-talen. För en liberal som August Blanche var artikeln närmast en evangelietext. J. G. Carlén travestierar Agardhs text i den beryktade dikt, »Vox Dei», som skrevs för reformmiddagen i Stockholm 18 mars 1848. Åtminstone två gånger trycktes artikeln i bokform, dels i Carléns *Svenska Familjboken* (1850–52), dels i C. A. Adlersparres *Anteckningar om bortgångne samtida* (I, 1859). Att artikeln tidigt blev känd även i Finland är alltså föga märkligt.

Avslutningsvis bör ett par speciella förtjänster hos boken harageras, stilen och den rikliga illustreringen. Författarnas – särskilt Zilliacus – formuleringsglädje gör läsningen lustfylld. Den har bl. a. producerat lekfulla dubbeltydigheter: »tryck» i huvudtiteln betyder både trycksvärta och påtryckning. Läsglädjen förstärks av den generösa illustreringen med tidningstext i faksimil. Den ger läsaren en konkret känsla av att hålla tidningsnumren i handen.

Eric Johannesson

DDR-Literatur im Tauwetter. Wandel – Wunsch – Wirklichkeit. Band I–III. Peter Lang 1985.

Dokumente zur Kunst-, Literatur- und Kulturpolitik der SED 1975–1980. Seewald Verlag Stuttgart 1984.

Die SED und das kulturelle Erbe. Orientierungen, Errungenschaften, Probleme. Dietz Verlag Berlin 1986.

Literatur der DDR in den siebziger Jahren. Hrsg. von P. U. Hohendahl und P. Herminghouse. Edition Suhrkamp 1983.

Sonja Hilzinger: *'Als ganzer Mensch zu leben ...' Emanzipatorische Tendenzen in der neueren Frauen-Literatur der DDR.* Peter Lang 1985.

Sonja Hilzinger: *Christa Wolf.* Sammlung Metzler Band 224. J. B. Metzler 1986.